

Людмила Трофименко
Інститут спеціальної педагогіки і
психології імені Миколи Ярмаченка
НАПН України
orcid.org/0000-0001-9062-0294

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ ВИЯВЛЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЛЕКСИЧНОГО КОМПОНЕНТУ МОВЛЕННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

У статті викладено теоретичний аналіз проблеми опанування лексичної складової мовлення, означено шляхи діагностики у контексті психолінгвістичного підходу до методики виявлення особливостей усного мовлення молодших школярів, окреслено практичний інструментарій.

Первинний недорозвиток мовлення у дітей молодшого шкільного віку зумовлює специфічні особливості опанування усного та писемного мовлення, стає причиною навчальних труднощів під час оволодіння розумовими операціями з мовними знаками, такими як порівняння, співставлення, узагальнення, рівень розвитку яких є критерієм оцінювання як словника, так і інших складових, і які є необхідними для теоретичного вивчення мови у школі.

Ключові слова: мовленнєві механізми, тяжкі порушення мовлення, учні молодших класів, лексична компетентність, діагностика.

Постановка проблеми. В умовах сучасного реформування освіти нова модель української школи має на меті переорієнтувати навчально-виховний процес на становлення духовно-здорової творчої особистості, здатної продуктивно мислити, вирішувати проблеми сьогодення й майбутнього. Згідно з Національною доктриною розвитку освіти у XXI столітті, вдосконалення системи освіти й виховання відповідно до принципів гуманізації та індивідуалізації передбачає максимальне врахування особистісних та психофізичних особливостей дітей й створення таких умов освіти, які б сприяли своєчасному й повноцінному розвитку всіх сторін дитини та її успішному навчанню. У цьому контексті актуальною проблемою української педагогічної теорії і практики є реалізація прав дітей з особливими освітніми проблемами, у тому числі й дітей з тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ), які внаслідок системних порушень мовлення зазнають труднощів у процесі засвоєння мовних знань, умінь і навичок.

Аналіз актуальних досліджень. Діти з тяжкими порушеннями мовлення потребують особливого підходу до навчання та виховання, спрямованого на виявлення та подолання порушених механізмів мовленнєвої діяльності з урахуванням визначених труднощів та особливостей опанування комунікативної компетентності (Гриненко О., Данілавичюте Е., Ільяна В., Лалаєва Р., Прищепова І., Ревуцька О.В., Тарасун В., Чередніченко Н., Шевченко М., Шеремет М. та ін.).

Зазначена категорія дітей вельми різноманітна. Це діти з алалією, дизартрією, ринолалією, дитячою афазією, заїкуванням, дисграфією, дислексією, дизорфографією. У переважній більшості школярів основне мовленнєве порушення обтяжене загальним недорозвитком мовлення (ЗНМ), специфіка якого полягає в системному порушенні всіх сторін і форм мовлення, що негативно впливає на розвиток пізнавальної діяльності, викликаючи вторинний недорозвиток вербального інтелекту, особливо коли дитина починає навчатися у школі [2, с. 264]. Все це обмежує їхні можливості сприймання усного мовлення, прочитаного тексту, спілкування, перешкоджає процесу засвоєння знань і набуття певних умінь і навичок писемного мовлення.

Як вже зазначалося, мовленнєві порушення стають перешкодою в розвитку дитини, її талантів, здібностей, компетентностей та наскрізних умінь. Різноманітність та значна кількість труднощів вимагає з'ясування певних механізмів їхнього виникнення, що є суттєвим для розробки методики корекційного навчання.

Метою статті є висвітлення шляхів діагностики лексичної ланки мовлення та виявлення механізмів порушення на основі психолінгвістичного підходу.

Виклад основного матеріалу. Вирішуючи проблеми вивчення особливостей мовленнєвого розвитку та вироблення на цій основі стратегій подолання мовленнєвих порушень, дослідження багатьох вчених ґрунтуються на різних підходах, що мають вагоме значення і займають певне місце у корекційно-розвитковому процесі. В той же час, психолінгвістичний підхід уможливорює інтерпретацію та аналіз отриманих даних для визначення структури порушення, урахуваючи взаємозв'язок та взаємодію усіх компонентів мовлення та аналізаторних структур. Такий підхід дозволяє дослідити специфіку несформованості мовної системи, виявити особливості засвоєння дітьми усіх мовних закономірностей в оволодінні знаннями та вміннями, пов'язаними з мовною дійсністю (Виготський Л., Грибова О., Данілавичюте Е., Ільяна В., Калмикова Л., Соботович Є., Тарасун В., Тищенко В., Уфимцева Н., Шахнарович О., Шаховська С., Шеремет М. та ін.).

З позицій психолінгвістичного підходу мовленнєва функція розглядається як складна психологічна діяльність, що має свою психологічну структуру та механізми, які відповідають за формування та функціонування мовленнєвої діяльності. Психічні процеси функціонують у якості передумов та елементів мовлення і лежать в основі засвоєння мовлення та розвиваються у взаємодії з ним. Такий погляд відкриває деякі додаткові можливості для дослідників та педагогів, а саме: будь-яка діяльність, у тому числі мовленнєва, має свою психологічну структуру та психологічні механізми, які забезпечують її формування. При мовленнєвих порушеннях, у тому числі і при загальному недорозвитковій мовлення, спостерігається диференційована недостатність окремих психологічних механізмів та структурних компонентів мовленнєвої діяльності, що дає вчителю-логопеду можливість виявляти більш диференційовано механізми та проводити корекційні заходи з урахуванням характеру мовленнєвого порушення [3, с. 11].

Відомими науковцями в галузі логопедії був досліджений зв'язок між мовленнєвими порушеннями та іншими сторонами психічного розвитку, що обумовлює специфічні особливості мислення та своєрідність інтелектуального розвитку учнів із ТПМ (Гаркуша Ю., Гуровець Г., Мастюкова О., Соботович Є., Тарасун В. та ін.). За даними Соботович Є., в таких дітей виявляються певні особливості мисленнєвої діяльності: недорозвиток операцій аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації; труднощі розуміння причинно-наслідкових зв'язків, побудови умовиводів [2, с. 79].

Мовленнєва діяльність є однією із форм знакової діяльності і процес засвоєння мови являє собою оволодіння дитиною різними мовними знаками (Виготський Л., Головін Б., Лурія О., Шахнарович О. та ін.), які є засобами мовленнєвої діяльності (морфеми, слова, речення) та узагальнено відображають дійсність. Для узагальненого відображення дійсності дитина повинна оволодіти правилами знакового позначення і пройти певний шлях формування значення слова.

Ряд дослідників (Леонтьєв О., Соботович Є., Сосідко В. та ін.) підкреслюють, що основною рушійною силою розвитку мовлення дитини є семантика мови і надають великого значення розширенню меж смислової сторони слова як важливому завданню словникової роботи.

Існують правила фонетичні, лексичні, регулюючі як вибір потрібної одиниці, так і можливості її сполучення з іншими тощо. Велике число лексичних і граматичних правил відноситься як до морфології, так і до синтаксису.

Знання цих правил – результат власного мовленнєвого досвіду кожної людини, що протікає на несвідомому рівні. Людина часто відчуває, що хтось говорить неправильно, але

сформулювати правило, яке при цьому порушується, може лише в окремих випадках. Адже практичне оволодіння правилами і здатність їх формулювати – це не одне і те саме. У процесі оволодіння рідною мовою в природних умовах ці правила засвоюються дитиною самостійно. У повсякденному спілкуванні вона вилучає з мовлення дорослих необхідну інформацію. Однак під час оволодіння іноземною мовою чи корекції порушень мовленнєвого розвитку, індивід має свідомо використовувати численні граматичні правила для конструювання висловлювань.

З цього випливає, що оволодіти мовою – значить засвоїти не тільки елементи мовних одиниць, але також правила їх використання з метою комунікації. А щоб пізнати ці правила, потрібно часто робити неусвідомлену роботу з аналізу, систематизації мовних фактів. Здобутий мовний матеріал (як самі мовні одиниці, так і правила їх використання і конструювання) повинен бути певним чином упорядкований, перероблений, навіть інтуїтивно, неусвідомлено [2, с. 237].

Однак правила, що засвоюються дитиною з мовлення оточуючих, не завжди тотожні тим правилам, що керують мовленнєвою діяльністю дорослих. Особливості дитячого мовлення багато в чому зумовлені здібностями дитини до аналізу мовлення оточуючих, а саме тим, що вона конкретно здатна вилучати зі сприйманого нею мовлення у плані його граматичної, лексичної, фонетичної та іншої організації.

Результати досліджень доводять, що імпресивний і експресивний лексичний запас дітей з ТПМ характеризується не тільки обсягом, але і певними якісними особливостями, а також рівнем розвитку психологічних механізмів.

Значне місце у розвитку лексики займає семантична сторона, яка розглядається з позицій психолінгвістичного трактування семантики як сукупність значень лексико-граматичних розрядів, частин мови, а також морфологічних, синтаксичних та інших категорій у системі мови.

Розвиток лексико-семантичного компонента мовлення відбувається з урахуванням виховання звукової культури мовлення, розвитку лексичного значення слова, аналізу морфологічних ознак, закріплення синтаксичних конструкцій мови. Водночас засвоєння лексичного значення слова потребує сформованості таких розумових операцій, як: структурування мовної ситуації та виділення її окремих семантичних елементів; встановлення зв'язку між цими елементами й мовними засобами їх вираження; порівняння однакових компонентів дійсності та визначення їх загальних ознак; визначення системи зв'язків між словами; кумуляція й узагальнення різних значень слова; практична класифікація слів за семантичними ознаками. Вищим щаблем узагальнення лексичного значення слова є його абстрактне значення як частини мови, коли слова починають використовуватися індивідом як мовні знаки, тобто як умовні позначення для вираження певного значення [1, с. 19, 20].

Для правильної оцінки порушень мовленнєвого розвитку дитини та визначення найбільш раціональних та диференційованих шляхів його корекції необхідно визначити рівень сформованості лексико-граматичних засобів. З цією метою вчитель-логопед проводить спеціальне дослідження. Така діагностика повинна базуватися не тільки на визначенні відхилень у формуванні тих або інших сторін мовлення, але і у виявленні стану тих операцій з мовними знаками і тими психічними функціями, які забезпечують засвоєння порушених мовних одиниць (у даному випадку лексичних) і їх використання в мовленні.

Мета обстеження – виявлення проявів, симптоматики, механізмів порушень усного мовлення у лексичній ланці. У процесі обстеження встановлюється ступінь вираженості, характер, вид порушень, що дає можливість визначити напрям корекційної роботи.

Зміст і методи традиційного обстеження, спрямовані на виявлення відхилень у формуванні лексичної сторони мовлення, як правило, містять у собі серію завдань, мета яких – виявлення обсягу словника і його якісних особливостей. Вивчається в зв'язку з цим

представленість в активному словнику дитини і розуміння слів, що відносяться до різних морфологічних категорій, що виражають різний за своєю складністю зміст:

- слів, що співвідносяться безпосередньо з тими або іншими предметами, діями і якостями (м'яч, чашка, сидить, іде, твердий, круглий тощо);
- слів, що не мають прямої предметної співвіднесеності і позначають складні збірні поняття, суму якостей, ознак, явищ (наприклад, зима, тварини, хитрий, добрий і т.д.);
- слів, що мають близькі або протилежні значення (синонімічні, антонімічні, похідні, багатозначні).

Однак, ґрунтуючись на встановленні наявності названих слів в активному словнику дитини, можна лише загально судити про бідність або багатство його словника. Крім того, лексичний склад мовлення характеризується не тільки кількістю вхідних у нього слів, але і якістю, різноманітністю утворюючих його словникових груп або смислових шарів [2, с. 44; 4, с. 104-105].

У молодших класах у процесі засвоєння лексики діти оволодівають системою лексичних понять, що впливає на покращення їхніх мовленнєвих і інтелектуальних можливостей. Тому для діагностики рівня сформованості словника дитини й особливостей засвоєння його значення можуть бути використані наступні групи завдань.

1. Визначення наявності в імпресивному і експресивному мовленні дитини номінативного та категоріального словника (іменники, прикметники, дієслова з конкретним значенням, що позначають ряди однорідних предметів, явищ: назви, що тут літає? що можна одягати?). Виявлення уміння називати дію предмета (літак ... летить, собака ... біжить).

2. Визначення стану розвитку узагальнювальної функції слова: узагальненого лексичного значення слова (словесні поняття); понятійної співвіднесеності слова (особливості лексичної системності шляхом формування семантичних полів); абстрактно-узагальненого лексичного значення слова. Як показують дослідження, головну роль у формуванні узагальненого лексичного значення відіграють операції порівняння слів за значенням, виділення та узагальнення в них загального смислу.

2.1. Для уточнення словарного запасу доцільно використовувати логічні вправи різних видів: впізнання та називання предметів, виділення ознак предметів; порівняння предметів (знаходження подібності та відмінності), узагальнення та угруповання. Тут, як вже зазначалося, рушійною силою виступають розумові операції порівняння, співставлення, узагальнення, рівень розвитку яких є критерієм оцінювання словника дітей.

Під час обстеження лексичною основою можуть бути абстрактні поняття, які є узагальненим найменуванням осіб з характерними ознаками та позначають зовнішні і внутрішні якості предмета, почуття, стану, способу дії, що виражені іменниками, прикметниками, дієсловами (наприклад, *герой, ледар, добрий, бідний, хитрий, свіжий, грає, йде, горить* тощо), а також деякі багатозначні іменники (*шапочка, ніжка, ручка*). Такий вибір викликаний тим, що словесні поняття із наведеними значеннями формуються складніше, ніж поняття з більш конкретним значенням, які є у словнику дитини із ТПМ, такі, як м'яч, чашка, великий, зелений, спить, їсть.

2.2. Наступними можуть бути завдання на групування семантично близьких слів (молоток, сокира, пилка, викрутка; синій, червоний, зелений, жовтий), виділення загальної понятійної ознаки (інструменти, колір), класифікацію.

2.3. Визначення вміння співвідносити питання *хто? що? що робить? який? яка?* з відповідними словами речення або словосполучення (яке слово відповідає на питання...).

3. Вивчення особливостей розвитку лексико-семантичних явищ (антонімії, синонімії та багатозначності, омонімії; пряме і переносне значення слова).

4. Виявлення розуміння значення словотвірних морфем та сформованості дії їхнього використання у власному мовленні (в іменниках зі значенням недорослості,

зменшеності, умістилища; у прикметниках, утворених від іменників, що позначають матеріал, з якого зроблений предмет; у присвійних і якісних прикметниках; у дієсловах з префіксами, що надають словам значення та напрямку дії).

5. Виявлення характеру встановлюваних дитиною смислових зв'язків між словами (вільний асоціативний експеримент, спрямований асоціативний експеримент).

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, відповідно до психолінгвістичного підходу, оцінювання лексичної сторони мовлення проводиться за такими основними критеріями: сформованість певних рівнів лексичних узагальнень, системи морфологічного словотворення, лексичної системності.

Зазначені критерії дають змогу об'єктивніше оцінити стан сформованості лексичної сторони мовлення та виявити механізми її недорозвитку, на відміну від традиційних підходів, що ґрунтуються на кількісному та структурно-лінгвістичному оцінюванні обсягу словника імпресивної та експресивної лексики.

В рамках розроблення навчально-методичного та дидактичного забезпечення навчання молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення перспективним є подальше створення психолінгвістичного інструментарію діагностики порушень граматичного компоненту мовлення у дітей зазначеної категорії, рекомендації до підбору методів та прийомів колекційної роботи х подолання лексико-граматичного недорозвинення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Соботович Е.Ф. Структура речевой деятельности и механизмы её формирования / Е.Ф. Соботович. – К.: ИЗМН, 1997. – 44 с.
2. Соботович Є.Ф. Вибрані праці з логопедії. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. – 308 с.
3. Трофименко Л.І. Механізми засвоєння лексико-граматичних одиниць мови учнями молодшого шкільного віку із нерізко вираженим загальним недорозвитком мовлення // Дефектологія. Особлива дитина: навчання і виховання. – 2013. – № 1. – С. 9 – 13.
4. Чередніченко Н.В. Початковий курс навчання української мови молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ). Навчально-методичний посібник (курс лекцій). – К.: Видавничий Дім «Слово», 2012. – 208 с.

REFERENCES:

1. Sobotovych E.F. (1997) Struktura rechevoy deyatelnosti i mehanizmyi ego formirovaniya [Structure of speech activity and mechanisms of its formation] / E.F. Sobotovych. – K.: YZMN.
2. Sobotovych Ye.F. (2015) Vybrani praci z logopediyi [Selected works on speech therapy]. – K.: Vydavnychiy dim Dmytra Burago.
3. Trofymenko L.I. (2013) Mehanizmy zasvoyennya leksyko-gramatychnyh odyntc movy uchnyamy molodshogo shkyl'nogo viku iz nerizko vyrazhenym zagalnym nedorozvytkom movlennya // Defektologiya. Osoblyva dytyna: navchannya i vyhovannya. [Mechanisms of assimilation of lexical-grammatical units of younger pupils at junior school with general underdevelopment of speech // *Defectology. Special child: education and upbringing*. p. 9 – 13.
4. Cherednichenko N.V. (2012) Pochatkovyi kurs navchannya ukrayinskoyi movy molodshyh shkolyariv iz tyazhkymy porushennyamy movlennya (TPM). Navchalno- metodychnyi posibnyk (kurs lekciy). [Initial course of Ukrainian language education for junior pupils with severe speech impairment (Educational and methodical manual (course of lectures).)] – K.: Vydavnychiy Dim «Slovo».

Liudmyla Trofymenko. Psychological bases of determining the features of the lexical component of lingua in young schools with serious loss violations

In the framework of the general problem of teaching younger students with speech disorders are covered theoretical and applied approaches to the solution of the issue of diagnostics of lexical competence.

Primary undeveloped speech of younger children predetermines the specific features of a mastering of an oral and written speech, becomes a cause of learning difficulties during a mastering of morphological analysis, synthesis, comparison, language generalizations, which is necessary for theoretical study of language at school.

Children with severe speech disabilities require a special approach to education and upbringing aimed at identifying and overcoming violated mechanisms of speech activity, taking into account certain difficulties and peculiarities of mastering communicative competence.

To determine the directions and content of work to overcome the disadvantages of the development of the lexical component speech teacher (speech therapist) conducts a diagnosis of the level of formation of the child's vocabulary and the peculiarities of the assimilation of its significance. The purpose of the examination is to identify detection of manifestations, symptoms, mechanisms of speech disorders in the lexical link. In the course of the survey is installed the degree of severity, character, type of violations, which makes it possible to determine the effective ways of correctional work.

In the article the theoretical analysis of the problem of a mastering the lexical component of speech and its development in the conditions of normal ontogenesis is presented. The directions and ways of revealing violations of the lexical link are indicated, the system of tasks with the determined goals and lexical tools is given.

Key words: *speech mechanisms, severe speech disabilities, primary school students, lexical competence, speech mechanisms, diagnostics.*